

تقریر درس تفسیر ترتیبی از ابتدای قرآن کریم آیت الله اراکی دامت برکاته

مقرر	حجت الاسلام قادر بریسم	جلسه	۵۱	تاریخ	۱۴۰۳ / ۱۱ / ۰۱
عنوان ۱	تفسیر ترتیبی از ابتدای قرآن کریم				
عنوان ۲	تفسیر سوره «حمد»				
عنوان ۳	مبحث جزئیت «بسمله» در سوره های قرآن				
عنوان ۴	ادله روایی جزئیت «بسمله» برای سوره حمد				
عنوان ۵	روایات منقول از طریق محدثین اهل بیت علیهم السلام				
عنوان ۶	روایات منقول از طریق اهل سنت				

الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطیبین الطاهرین

مبحث جزئیت «بسمله» در سوره های قرآن

بحث ما حول این پرسش دیرین بود که آیا آیه شریفه «بسمله» جزئی از تمامی سوره های قرآن کریم - به استثنای سوره مبارکه «برائت» - به شمار می آید؟ و آیا این آیه، بخشی لاینفک از سوره فاتحه است؟ در اینجا، همان گونه که پیش تر بیان شد، دو محور اصلی مورد مذاقه قرار می گیرد:

➤ جزئیت «بسمله» در سوره فاتحه؛

➤ جزئیت «بسمله» در دیگر سوره های قرآنی.

ادله روایی جزئیت «بسمله» برای سوره حمد

علاوه بر دلایلی که بر جزئیت «بسمله» برای تمامی سوره های قرآنی - به استثنای سوره «برائت» - که شامل سوره حمد نیز می شود، دلالت دارند، در خصوص جزئیت «بسمله» برای سوره حمد، روایات خاصی در دست است که هم از طریق محدثین مدرسه اهل بیت علیهم السلام به ما رسیده و هم از طریق محدثین مدارس عامه.

روایات منقول از طریق محدثین اهل بیت علیهم السلام

از طریق محدثین اهل بیت علیهم السلام روایات متعددی بر این امر صحه می گذارند:

روایتی که شیخ طوسی با اسناد خود از محمد بن علی بن محبوب، از ابن عباس، از محمد بن ابی عمیر، از ابی ایوب، از محمد بن مسلم نقل کرده است. سند این روایت، صحیح و خالی از هرگونه خدشه است:

«سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنِ السَّبْعِ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنِ الْعَظِيمِ أَهِيَ الْفَاتِحَةُ؟ قَالَ نَعَمْ. قُلْتُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنَ السَّبْعِ؟ قَالَ نَعَمْ هِيَ أَفْضَلُهُنَّ»^۱؛

این روایت صراحتاً بیان می‌دارد که «بسمله» نه تنها جزئی از سوره فاتحه است، بلکه از افضل آیات آن نیز به شمار می‌رود.

روایت مرحوم صدوق با اسناد خود از امام رضا عليه السلام، از پدران بزرگوارشان عليه السلام، از امام علی عليه السلام که فرمودند:

«إِنَّ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آيَةً مِنْ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ وَهِيَ سَبْعُ آيَاتٍ تَمَامُهَا بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»^۲؛

بر اساس این روایت، سوره فاتحه، هفت آیه است که تمامیت آن با احتساب «بسمله» تحقق می‌یابد؛ پس «بسمله» جزء این سوره است.

روایت مرحوم عیاشی در تفسیر خویش: عن يونس بن عبد الرحمن عمن رفعه قال:

سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: «وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» قَالَ هِيَ يَعْنِي هَمَانِ سَبْعَ مَثَانِي- سُورَةُ الْحَمْدِ وَهِيَ سَبْعُ آيَاتٍ مِنْهَا بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَإِنَّمَا سُمِّيَتْ الْمَثَانِي لِأَنَّهَا تُثْنَى فِي الرُّكْعَتَيْنِ^۳؛

یعنی قرائت آن هم در رکعت اول و هم در رکعت دوم واجب است و از این رو «مثنائی» نامیده شده است. ما پیش‌تر وجوه تسمیه سوره حمد به «مثنائی» را مورد بررسی قرار داده‌ایم و در اینجا نیز به یکی از این وجوه اشاره شده است.

روایت مرحوم صدوق در «عیون الأخبار» با اسناد خویش به امیرالمومنین عليه السلام در حدیثی طولانی که در آن آمده است:

«قِيلَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخْبِرْنَا عَنْ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَهِيَ مِنْ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ؟ فَقَالَ: نَعَمْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله يَقْرؤها وَيَعُدُّهَا آيَةً مِنْهَا وَيَقُولُ فَاتِحَةُ الْكِتَابِ هِيَ السَّبْعُ الْمَثَانِي»^۴؛

این روایات، که در میان آنها روایت صحیح نیز موجود است، به صراحت بر جزئیت «بسمله» برای سوره حمد دلالت دارند.

پرسشگر: این روایات در تفسیر امام حسن عسکری عليه السلام نیز آمده است.

معظم‌له: بله، همان‌گونه که پیش‌تر بیان داشته‌ایم، مقداری را که مرحوم صدوق از این تفسیر نقل می‌کند، سند آن را به بیاناتی که در جای خود مطرح کرده‌ایم، صحیح می‌دانیم. لذا، آن بخش از تفسیری که بدین عنوان در حال حاضر به چاپ رسیده و با نقل مرحوم صدوق منطبق است، معتبر تلقی می‌گردد و هر مقداری که با نقل ایشان انطباق نداشته باشد، فاقد اعتبار است.

روایات منقول از طریق اهل سنت

از طریق محدثین عامه نیز روایات متعددی وجود دارد که بر جزئیت آیه «بسمله» برای سوره حمد دلالت دارد؛ از جمله:

۱. تهذیب الأحکام؛ ج ۲، ص ۲۸۹.

۲. الأمالی (للسدوق)؛ ص ۱۷۵.

۳. تفسیر العیاشی؛ ج ۱، ص ۱۹.

۴. عیون أخبار الرضا عليه السلام؛ ج ۱، ص ۳۰۱.

روایت بیهقی، که دارقطنی آن را با سندی صحیح - یعنی سندی صحیح از نظر خودشان و با معیارهای خویش - نقل کرده است: قال:

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِذَا قَرَأْتُمُ الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاقْرَءُوا: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾، إِنَّهَا أُمُّ الْقُرْآنِ، وَأُمُّ الْكِتَابِ، وَالسَّبْعُ الْمَثَانِي، وَ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ إِحْدَاهَا»^۱؛

«بسمله» یکی از آیات این سوره یا «سبع مثانی» است. این روایت نیز صریحاً بر جزئیت «بسمله» برای سوره حمد دلالت دارد.

روایت دیگری از بیهقی، با سندی صحیح از ابن عباس که گفت:

«السَّبْعُ الْمَثَانِي فَاتِحَةُ الْكِتَابِ، قِيلَ: فَأَيْنَ السَّابِعُ؟ قَالَ: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾»^۲؛

گویا کسی که سؤال می‌کند، «بسمله» را محسوب نکرده بود و لذا می‌پرسد هفتمین آیه این شش آیه کدام است؟ ابن عباس پاسخ می‌دهد که هفتمی، «بسمله» است؛ پس «بسمله» جزئی از سوره حمد و آیه هفتم این سوره است. روایت دارقطنی با سندی صحیح از علی رضی الله عنه که از «سبع مثانی» از ایشان سؤال شد، فرمودند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»؛ یعنی سوره حمد؛ به این معنا که اگر کسی به جای «سوره حمد» بگوید «سوره الحمد لله رب العالمین»، ایرادی ندارد. «فَقِيلَ لَهُ: إِنَّمَا هِيَ سِتُّ آيَاتٍ» - «بسمله» را در شمار آیات نیاورده بودند - «فَقَالَ ﷺ: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آيَةٌ»^۳؛ پس با این آیه، تعداد آیات به هفت می‌رسد.

روایت حاکم در «مستدرک»:

«قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ أَخْبَرَنِي أَبِي، أَنَّ سَعِيدَ بْنَ جُبَيْرٍ أَخْبَرَهُ قَالَ: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي﴾ قَالَ: هِيَ أُمُّ الْقُرْآنِ، قَالَ أَبِي: وَقَرَأَ عَلَيَّ سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ الْآيَةُ السَّابِعَةُ، قَالَ سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ، وَقَرَأَهَا عَلَيَّ ابْنُ عَبَّاسٍ كَمَا قَرَأْتُهَا عَلَيْكَ»؛

یعنی «بسمله» جزئی از سوره است.

«ثُمَّ قَالَ: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ الْآيَةُ السَّابِعَةُ. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: فَأَخْرَجَهَا اللَّهُ لَكُمْ، فَمَا أَخْرَجَهَا لِأَحَدٍ قَبْلَكُمْ»^۴؛

خدای متعال این «بسمله» را همراه با سوره حمد، مختص شما قرار داد؛ چراکه پیش از این، روایات متعددی را خواندیم که «بسم الله الرحمن الرحيم» و سوره حمد، گنجی از گنج‌های عرش الهی است و خدای متعال، رسول اکرم صلی الله علیه و آله و امت ایشان را به هدیه نمودن این سوره به آنان، امتیاز ویژه بخشید.

۱. سنن الدارقطنی؛ ج ۲، ص ۸۶.

۲. البته روایت این گونه است: «عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، فِي قَوْلِهِ ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي﴾ [الحجر: ۸۷] قَالَ: فَاتِحَةُ الْكِتَابِ، قِيلَ لِابْنِ عَبَّاسٍ: فَأَيْنَ السَّابِعَةُ؟ قَالَ: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾»؛ [السنن الكبرى؛ ج ۲، ص ۶۶].

۳. سنن الدارقطنی؛ ج ۲، ص ۸۷.

۴. المستدرک علی الصحیحین؛ ج ۱، ص ۷۳۶.

بنابراین، از مجموع این روایات که هم از طریق محدثین مدرسه اهل بیت علیهم السلام و هم از طریق محدثین مدرسه عامه نقل شده اند، هیچ گونه جای تشکیک و تردیدی باقی نمی ماند که «بسمله» جزئی از سوره حمد است و اگر کسی در نماز خویش عمداً سوره حمد را بدون «بسم الله الرحمن الرحيم» قرائت نماید، نمازش باطل خواهد بود.

و صلی الله علی محمد و آله الطاهرين